

Sultan
II. Abdülhamid Han
ve Dönemi

Editörler

Fahrettin Gün - Dr. Halil İbrahim Erbay

TBMM Millî Saraylar Yayınıdır. Her Türlü Yayın Hakkı Saklıdır.
Yayın No. 125

TBMM Millî Saraylar Adına Yayınlayan

Dr. Yasin Yıldız
Genel Sekreter Yardımcısı (Millî Saraylar)

Millî Saraylar Yayın Kurulu

Fahrettin Gün (Başkan)
Dr. Halil İbrahim Erbay (Başkan Yardımcısı)
İlhan Kocaman
Fehmi Murat Turan
Muhammet Sami Çelik
Mehmet Ali Güveli
Dr. T. Cengiz Göncü
Güller Karahüseyin
Esin Öncü

Editör

Fahrettin Gün
Dr. Halil İbrahim Erbay

Yayın ve Tasarım Koordinasyonu

Esin Öncü

Grafik Tasarım

Metin Tolun

Redaksiyon

Şehnaz Küçükkılınç
Nazan Erbil

Çeviri

Erkan Avşar (Arapça)
Esragül Bayraktar (İngilizce)

Fotoğraf

Suat Alkan

Kapak ve Arakapaklarda Kullanılan Görseller

Millî Saraylar Dia Arşivi
Le Petit Parisien
Paris illustré
L'illustration

Baskı

TBMM Basımevi - Ankara

Yayın No: TBMM 2017/49-MTB/5 1. Baskı: 3000 Adet

ISBN 978-975-2464-02-5

Bu kitap 22-24 Eylül 2016 tarihlerinde Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen "Doğumunun 174. Yılında Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan metinler esas alınarak hazırlanmıştır. Metinlerden yazarları sorumludur.

(05. 05. 2017)

Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi

Editörler

Fahrettin Gün - Dr. Halil İbrahim Erbay

İstanbul 2017

İÇİNDEKİLER

Takdim	9
İsmail Kahraman Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı	
Önsöz	12
Dr. Yasin Yıldız TBMM Genel Sekreter Yardımcısı (Millî Saraylar)	
Editörden....	14
Fahrettin Gün Dr. Halil İbrahim Erbay	

HİLÂFET VE SALTANAT

Halifelik Üzerinde İngiliz-Alman Rekabeti ve II. Abdülhamid Mustafa Çolak	18
Osmanlı Hilâfetini Anlamada Batı Boyutu ve Scawen Blunt Tesnîm Muhammed Harb	33
Dış Basında Sultan II. Abdülhamid'in Hal'i ve Âkıbeti Mehmet Metin Hülâgü	46

İTTİHAD-İ İSLÂM SİYASETİ

II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Siyaseti Üzerine Değerlendirmeler Cezmi Eraslan	62
İslâm Birliği Fikri ve Sultan II. Abdülhamid'in Rolü: Söylemde Başarı, Eylemde Çöküş Sa'd Sâmîr el-Humeydî	68
II. Abdülhamid'in Ortadoğu Nüfuz Mücadelesinde Son Hamlesi: Hicaz Demiryolu Murat Özyüksel	80

DIŞ POLİTİKA

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Dış Politika Uygulamaları Üzerine Tespitler Azmi Özcan	92
Sultan II. Abdülhamid Dönemi Dış Politikası Üzerine Yeniden Okuma Gül Tokay	102

UZAK VİLÂYETLER VE BÖLGELER: BALKANLAR VE ARAP DİYARLARI

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Balkan Politikaları Mehmet Hacısalihoğlu	112
Sultan II. Abdülhamid Döneminde Yemen Abdulvehhâb Abdullah el-Ma'marî	124
Sultan II. Abdülhamid Döneminin Tarikatlara Yönelik Politikası ve Yarı Askerî Tarikatlar Metin Akis	137
Arapların Hafızasındaki Sultan II. Abdülhamid Portresi: Gerçekle Hayal Arasında Hâlid Abdülkadir Şiyât	153
Filistin Topraklarının Mülkiyetinin Sultan II. Abdülhamid'e Aidiyeti Usâme Seyyid Ali	168
Rus İmparatorluğu Ortodoks Filistin Cemiyeti'nin (Arz-ı Filistin Cemiyeti) Ortadoğu'daki Faaliyetleri Ahmet Aksın - Arzu Çetinkaya	183

SANAT, MÛSİKÎ VE DİPLOMATİKA

Sultan II. Abdülhamid'in Sanata Olan İlgisi ve Sanatçıya Verdiği Değer Seda Bayındır Uluskan	208
Fotoğrafın Gelişmesinde Sultan II. Abdülhamid'in Rolü Engin Özendes	217
II. Abdülhamid'in Türk Mûsikîsine Bakışı Fazlı Arslan	229
Osmanlı Diplomatasında Modernleşme: Sultan II. Abdülhamid'in İmzası İlhami Yurdakul	240

ŞİİR, ŞAİR VE SİYASET

'Üdebânın Hakiki ve Müşfik Dostu' Sultan II. Abdülhamid'in Edebiyat ve Edebiyatçılarla İlişkileri Beşir Ayvazoğlu	250
Sultan II. Abdülhamid'in Şair ve Yazarlarla İmtihanı Abdulhekim Koçin	264
Arap Şairlerin Gözüyle Sultan II. Abdülhamid Hüseyin Yazıcı	293
Mısır Entelektüelleri Üzerinde Afgani Etkisi ve Sultan II. Abdülhamid'in Afgani'yle İlgili Düşünceleri Ahmed Abdulvehhâb Abdusselâm eş-Şerkâvî	303

MUHALEFET

II. Abdülhamid Döneminde Liberal Jön Türklerin İngiltere Nezdinde İlginç Bir Teşebbüsü: Transvaal Dilekçesi	322
Ali Şükrü Çoruk	
Sultan II. Abdülhamid Karşıtı Ulema	332
Yakoob Ahmed	
İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın Beyânü'l-Hakk Dergisi'ndeki Yazıları ve Sadık Bir Muhalif	352
Nurettin Gemici	
Ahmed Urâbî'de Dinî ve Milliyetçi Bağlılık Mısır'daki Urâbî Paşa Ayaklanması'na Stratejik Bir Bakış	376
Muhammed Harb	

NÜFUS, MİMARÎ VE BAYINDIRLIK POLİTİKALARI

II. Abdülhamid Dönemi Nüfus Politikası	392
Nedim İpek	
II. Abdülhamid Döneminde Anadolu ve Balkanlarda Yürütülen Batakılık Alanlarının Kurutularak Ziraî Ekonomiye Kazandırılması Çalışmaları	406
İbrahim Yılmazçelik - Sevim Erdem	
II. Abdülhamid Döneminde Çağdaş Hastahaneçiliğin Gelişimi	446
Nil Sarı - Ahmet Zeki İzgöer	
II. Abdülhamid'in İstanbul'un Su İhtiyacına Dair Politikası ve İçmeyi Tercih Ettiği Kaynak Suları	470
Davut Hut	
II. Abdülhamid Han Zamanı Arnavutköy Su Rezervuarı Yapısı	492
Zeynep Emel Ekim	
II. Abdülhamid'in Mekânsal İktidarı	536
Fatmagül Demirel	

TARİH YAZICILIĞI

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Mehmet Fuat Köprülü'nün Eserlerinde II. Abdülhamid ve Dönemi	548
Abdülkerim Asılsoy	
II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'u İçin Bir Kaynak Olarak Sefernâmeler	559
Güllü Yıldız	
Cezayir Ortaöğretim Programlarında Sultan II. Abdülhamid ve Saltanatı	574
Ahmed Tartar	
Cezayir Üniversitesi Bünyesinde Bulunan Akademik Araştırma ve Öğretim Programlarında Sultan II. Abdülhamid	581
Tânk Râşî	

MATBÛAT

II. Abdülhamid Döneminde Matbûat Üzerine Gözlemler	590
Mehmet Ö. Alkan	
“Envâr-ı Ulûm-ı Diniyeyi Neşr ile Tashih-i Din ve Tebdil-i İtikad Etmek”: II. Abdülhamid Dönemi Mekteplerinde Okutulan Din Dersi Kitapları	618
Mahmut Dilbaz	
II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat	631
Filiz Dıgıroğlu	

CİHANŞÜMÛL SİYASET

II. Abdülhamid'in Hristiyan Memurları	654
Abdulhamit Kırmızı	
İranîlikten Osmanîliğe: Sultan II. Abdülhamid Devrinde Bir Vatandaşlık Değişirme Sergüzeşti	665
Serhan Afacan	

Kaynaklar

- Ali Nazîma, İdman Üçüncü Lâhika: *Akâid-i İslâmiyeden İlmihal-i Kebîr*, 3. bs., Eski Zabtiye Caddesinde 61 Numaralı Matbaa, İstanbul 1316.
- Arpaguş, Hatice, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, 2. bs., Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Birgivi Mehmed Efendi, *Risale-i Birgivi*, İstanbul 1292.
- Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları - Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar*, Arasta Yayınları, Bursa 2001.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji - II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, 2. bs., YKY, İstanbul 2002.
- Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlı Düşünce Geleneğinde ‘Siyasî Metin’ Olarak Kelâm Kitapları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 2, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 2003.
- Fortna, Benjamin C., *Imperial Classroom - Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, New York 2002.
- Işın, Ekrem, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Kara, İsmail, “Halife, Sultan, İmparator - II. Abdülhamid Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not”, *Ötekilerin Peşinde - Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, haz. Mehmet Öz - Fatih Yeşil, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.
- _____, “İslâmcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri”, *Cumhuriyet Döneminde Bir Mesele Olarak İslâm I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Amel Defteri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz-Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, 3. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2002.
- Kütüb ve Resâil Cedveli Numara 10*, Maarif-i Umumiye Nezareti Meclis-i Maarif, Yedi ve Beş Senelik Mekâtib-i İdadiye Müfredat Programına Muvâfık ve Hükümü Bir Seneye Şâmilidir, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1325.
- Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevâidü’l-İnâm fî Berahîn Akâidi’l-İslâm*, Sahafiye-i Osmaniye Şirketi’nin 87 Numaralı Matbaası, İstanbul ts.
- Mehmed Âsaf, *Zübde-i Akâid-i Diniye*, 2. bs., Matbaa-i Vilâyet-i Edirne, Edirne 1304.
- Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm*, Bâb-ı Ali Caddesinde 25 Numaralı Matbaa, İstanbul 1313.
- Mızraklı İlmihal*, haz. İsmail Kara, 5. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.
- Mustafa Asım, *Akâid Dersleri*, Hilâl Matbaası, İstanbul 1324.
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 3. sene, Matbaa-i Âmire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliye 1318.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları:

Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat

Filiz Dıgıroğlu*

“Sûret-i Fetvâ”

İmamü’l-müslimîn olan Zeyd bazı mesâil-i mühimme-i şer’iyyeyi kütüb-i şer’iyyeden tayy u ihrac ve kütüb-i mezkûreyi men’ ve hark u ihrâk ve Beytûlmal’de tebzîr ve israf ile mesûg-ı şer’î hilâfında tasarruf ve bila-sebeb-i şer’î katl u habs ve tağrib-i ra’iyye ve sâir gûna mezâlimi itiyâd ettikten sonra salaha rücû’ etmek üzere ahd u kasem etmiş iken yemininde hânis olarak ahvâl ve umûr-ı Müslimîni bi’l-küllîye muhtel kılacak fitne-i azime ihdasında ısrar ve mukatele ikâ’ etmekle meneâ-i müslimîn Zeyd-i mezkûrun tagallübünü izâle ettiklerinde bilâd-ı İslâmiyye’nin cevânib-i kesîresinden mezkûru mahlû’ tanıdıklarına dair ahbâr-ı mütevâlîye vürûd edip mezbûrun bekâsında zarar muhakkak ve zevalinde salah melhûz olmakla zeyd-i mezkûra imamet ve saltanattan feragat teklif etmek veya hal’ eylemek suretlerinden hangisi erbab-ı hall u akd ve evliya-yı umûr tarafından ercâh görülürse icrası vacib olur mu[?]

El cevap: Olur

Ketebetü el-fakir

es-Seyyid Mehmed Ziyaeddin

Ufiye anhu

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, e-posta: filizdigiroglu@gmail.com.

Giriş

19. ve 20. yüzyıldaki bazı cülûs ve hal' fetvâları şeyhülislâm ve ulemanın ittifakıyla alınmayan; daha doğrusu kim tarafından alındığı, hangi ortamda olduğu yeterince bilinmeyen ve sıhhati tartışılan fetvâlardı.¹ Bu fetvâlardan biri olan Sultan II. Abdülhamid'in hal' fetvâsı da “İmamü'l-müslimîn olan Zeyd bazı mesâil-i mühimme-i şer'îyye-yi kütüb-i şer'îyyeden tayy u ihrac ve kütüb-i mezkûreyi men ve hark u ihrâk” ibareleri ile başlar. Sultanın tahttan indirilme gerekçelerinin başında bazı dinî kitaplarda tahrifat yapmak ve dinî kitapları yasaklamak, yaktırmak gelmektedir. Sultanın sürekli eleştirilen matbûat politikaları, en nihayetinde tahttan indirilme sebeplerinin de başında yer almıştır. Hal' fetvâsındaki ilk gerekçenin peşine düşen bu çalışma, sultanın matbûat politikaları çerçevesinde dinî kitaplara/dinî yayıncılığa müdahil olup olmadığı ve eğer müdahaleler mevcutsa bunların ne türden olduğuna eğilecektir.

Sultan II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı matbûat hayatının ülke içi ve dışında çok canlı ve hareketli olduğu bir dönemdir. Yeni açılan okulların yanı sıra Tanzimat'tan beri gelişen fikir akımları ve muhalif hareketlerin propaganda faaliyetleri, II. Abdülhamid dönemi matbûat hayatını hareketlendirmiş ve beraberinde hem siyasi hem de dinî muhtevalı eserlerin sıkı bir denetimden geçirilmesini getirmiştir. Esasen Sultan Abdülaziz devrinde başlayan matbûat denetimleri, II. Abdülhamid döneminde iyice sistematik ve kurumsal hale gelmiştir. Osmanlı Devleti gittikçe büyüyen ve etkisi artan matbûat hayatını düzenlemek için başta Maarif Nezareti olmak üzere birçok nezaret ve birimde matbûat idareleri tesis etmiştir. Esasen Maarif Nezareti ile Dâhiliye Nezareti çatısı altında teşekkül eden bu birimler, Şeyhülislâmlık gibi kurumlarda kitap denetimi için kurulan meclis ve komisyonlarla işbirliği içerisinde çalışmıştır. Aynı şekilde kitap denetimlerini gerçekleştiren Zabtiye Nezareti, Posta Telgraf Nezareti ve Rûsûmat Emaneti ile de ortaklaşa çalışmışlardır. Kitap basım izni, kitap yayınlama hakkı, matbaa veya gazete açma ruhsatı gibi birçok konu ile ilgilenen bu kurumlar, II. Abdülhamid dönemi matbûat politikaları çerçevesinde teşekkül etmişlerdir.² Bu politikalar dâhilinde dış basını takip eden birimler oluşturulduğu da ayrıca zikredilmelidir.

1 “Sultan Abdülaziz'in hal'i, Sultan V. Murad'ın cülûs ve hal'i ile Sultan II. Abdülhamid'in cülûs ve hal' fetvâları da şeyhülislâm ve ulemanın ittifakıyla alınmayan; daha doğrusu nasıl alındığı, kimin aldığı ve sıhhati tartışılan fetvâlardı. II. Abdülhamid hakkında verilen fetvâ Meşihat makamından verilmediği gibi Meşihat'ta teşekkül eden fetvâ defterlerinde de böyle bir kaydı yoktur.” İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 285, 288.

2 II. Abdülhamid dönemi matbûat kurumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, “Osmanlı Devleti'nde Matbûat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *TALİD*, 4(7), 2006, s. 300-310; Server İskit, *Türkiye'de Matbûat İdareleri ve Politikaları*, Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1943; Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c. III, S. 5, İstanbul 2004, s. 89-104. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.

Her türlü kitabın, risalenin, gazete ve derginin basımı ve yayınlanması sürecini başından sonuna kadar takip eden devlet, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere dinî neşriyatı kontrol etmek için de çeşitli birimler oluşturmuştur. 30 Aralık 1881'de Maarif Nezareti bünyesinde Telif ve Tercüme Dairesi ile Matbaalar İdaresi'nin birleştirilmesiyle kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti bütün kitap kontrollerini yapmaktaydı. Bu çerçevede dinî kitapların basımı sözkonusu olduğunda bu heyet, Şeyhülislâmlık makamından görüş almaktaydı.³ Şeyhülislâmlık makamının içinde görüş alınan birimler Mushaf basımı ve denetimi için Meclis-i Mesahif-i Şerife, dinî neşriyat için Tedkik-i Müellefât Heyeti ve daha sonra bu ikisinin birleştirilmesiyle meydana gelen Tedkik-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şer'îyye Meclisi'dir.⁴ II. Abdülhamid dönemi “sansür” politikaları çerçevesinde çok tartışılan kitap yasaklamalarında, Osmanlı Devleti'nin matbûat idaresini nasıl gerçekleştirdiğini ve devletin özellikle dinî neşriyata nasıl müdahil olduğunu Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'îyye Dairesi'nin çalışmalarını takip ederek gözlemlemek mümkündür. Zira sultanın tahttan indirilme gerekçelerinin başında yer alan ibareleri anlamlandırmak için bu meclisin çalışmaları oldukça önemlidir. Ancak hal' fetvâsındaki sözkonusu ibarelerin muhalefeti “dinî bir kisveye” büründürme gayreti ile kaleme alındığını da hatırlatmak gerekir.⁵ Ayrıca II. Abdülhamid dönemindeki Osmanlı “sansürü”nü anlamaya çalışmak, Osmanlı toplumunun modernite ile ilişkisini anlamlandırmak için de oldukça elverişli bir sahadır. Şükrü Hanioglu'nun ifadeleri ile söylemek gerekirse mevcut literatürün aksine dönem “sansürü”, basit ve keyfi bir yasakçılık nitelemesinden ziyade kendisiyle eş zamanlı olarak uygulanan bir dizi siyasetle birlikte değerlendirilmelidir.⁶ Bu bağlamda

3 Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti; resim, tasvir, madalya, arma vb. basımında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin görüşüne, askeriyeyi ilgilendiren telif ve tercüme eserlerin basımı sözkonusu olduğunda da Seraskerlik makamının görüşüne başvuruyordu. II. Abdülhamid döneminde kitap denetimiyle ilgili kurullar için bkz. Fatmagül Demirel, *agm*, s. 95-99; Fatmagül Demirel, *age*, s. 89-96.

4 Osmanlı matbûat dünyasını denetlemek üzere Meşihat'ta oluşturulan Mushaf ve dinî neşriyatı kontrol eden sözkonusu birimler ile bir tür yüksek danışma kurulu olarak görev yapan Dârü'l-Hikmeti'l İslâmiyye'nin faaliyetleri ve çalışma tarzını ele alan son dönemde yapılmış bir doktora tezi için bkz. Ayşe Polat, “Subject to Approval: Sanction and Censure in Ottoman Istanbul (1889-1923)”, The University of Chicago, Chicago, Illinois 2015.

5 Ulema ve meşayihin de içinde yer aldığı İttihatçı çevrelerin II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Sultan Abdülhamid'in dinî kitaplardaki menfi tasarruflarını nasıl anlattıkları için bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri I - Hilâfet ve Meşrutiyet*, 2. bs, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 137-39. Haddizatında hal' fetvâsındaki bu gerekçenin II. Meşrutiyet'te de fetvâyı yazanlar/hazırlayanlar tarafından da bir şekliyle uygulandığı görülmektedir. Ayrıca II. Meşrutiyet öncesi, ulemanın Sultan Abdülhamid muhalefetine dâhil edilmesi gayretleri için bkz. İsmail Kara, “Ulema-Siyaset İlişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak” *Divan*, S. 4, 1998, s. 1-25; İsmail Kara, “Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler -II 'Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!'", *Divan*, S. 7, 1999, s. 65-134.

6 Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Şükrü Hanioglu takdim yazısı; Zannedildiğinin ak-

devletin dinî yayıncılığı kontrol için oluşturduğu meclisin faaliyetlerinin incelenmesi, dönem “sansürü”nü değerlendirmede önemli katkılar sağlayacaktır.

A- Tarihçe

Dinî muhtevalı eserlerin kontrolü için 1889 (h.1306) yılında Bâb-ı Meşihat'ta bir reis ve üç âzâdan müteşekkil Tedkik-i Müellefat Encümeni kurulmuştur. Tedkik-i Müellefat Encümeni, Maarif Nezareti bünyesinde Encümen-i Teftiş ve Muayene isimli diğer bir teşekkülle işbirliği içinde çalışıyor ve Maarif Nezareti kontrol ettiği dinle alâkalı kitapları Bâb-ı Meşihat'a gönderiyordu. Bâb-ı Meşihat'taki Tedkik-i Müellefat Encümeni bu eserleri inceleyerek basılıp basılamayacağı hakkında görüş bildiriyordu.⁷

Tedkik-i Müellefat Encümeni'nin kurulmasından bir müddet sonra Osmanlı Devleti tarafından Kur'ân-ı Kerîm basımının serbest bırakılması, matbu Kur'ân nüshalarının kontrol edilmesini gerektirmiştir. Bu görevi ise Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi ifa etmeye başlamıştır.⁸ İcra ettikleri görevlerin birbirine yakınlığı dolayısıyla Tedkik-i Müellefat ile Teftiş-i Mesahif-i Şerife encümenleri birleştirilerek Tedkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şeriyye Meclisi ismiyle yeniden kurulmuştur.⁹ Ancak II. Abdülhamid dönemi boyunca iki müstakil heyet olarak vazifelerine devam ettikleri görülmüştür.

sine keyfilikten uzak bir icraat olarak yapılan gümrüklerdeki uygulamalar için bkz., Ali Birinci, *agm*, s. 310. Dönem sansürünü keyfi bir biçimde yorumlayan bütün bir Jön Türk neşriyatının yanı sıra bkz. Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 49, 177-277; Abdülhamid dönemi basın rejimine dair Kani İrtem'den daha soğukkanlı değerlendirmeler yapan bir çalışma için bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basımının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, İstanbul 2010, s. 94-114; Abdülhamid dönemi sansür uygulamaları hakkında ayrıca bkz. Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990, s. 59-79.

7 *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, haz. Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul-İsmail Kurt, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2006, s. 150.

8 Mushaf Meclisi'nin kuruluş iradesi için bkz. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), MVM 76/65, 10 Rebiülevvel 1311/20 Eylül 1893'ten aktaran Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, 3. bölüm, dn. 62. Mushaf Meclisi kuruluşu için Ağustos 1889 tarihini işaret eden Ayşe Polat, aktif göreve başlamasını 1892 olarak vermektedir. Polat, *agt*, s. 40, 41.

9 *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, s. 150'de bu birleşmenin tarihine işaret edilmemektedir. Esra Yakut, *age*, s. 69'da “Meşihat içerisinde ayrı iki organ şeklinde işlev gören Teftiş-i Mesahif Meclisi ile Tedkik-i Müellefat Encümeni 1914-1915 yılında Tedkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şeriyye Meclisi adıyla tek çatı altında birleştirildi” denilse de kurum hakkında yapılan sonraki düzenlemelerden biri olmalıdır. Meşrutiyet sonrası Tedkik-i Mesâhif ve Müellefat Meclisi olarak salnamelerde zikredilen heyetin Sultan Abdülhamid döneminde birleşip birleşmediği konusu biraz meşuk olsa da meclislerin ayrı, fakat sıkı işbirliği içerisinde çalıştıkları gözlenmiştir.

Bâb-ı Fetvâ'da teşkil olunan komisyonda tasdik olunup, mühürlenmesi, aksi takdirde tasdiksiz, mühürsüz Mushafların müsadere edilmesi kararının ardından Şeyhülislâm Ömer Lütfi Efendi tarafından Meclis-i Teftiş-i Mesahif namıyla Meşihat'a bağlı bir birim oluşturulmuş, kısa süre sonra da 1892 (1309) yılında bu meclis müstakil hale getirilmiştir.¹⁰ Bazı çalışmalarda Mushaf Meclisi'nin 1892 (1309) yılında kurulduğu öne sürülmekte ise de meclisin 1890 (1305) tarihinde tesis ve teşkil edildiği görülmekte¹¹, ayrıca Ömer Lütfi Efendi'nin Meclis kütüphanesine hediye ettiği bir eserin üzerinde 11 Ca 1308 (23 Aralık 1890) tarihinde Meclis-i Teftiş-i Mesahif'e vakfedildiği kaydı vardır.¹² 1890'da resmen kurulan Mushaf Meclisi'nin 1892'de ise müstakil hale getirildiği anlaşılmaktadır.¹³ Mushaf Meclisi'nin müstakil hale getirilmesinin ardında İngiltere'nin hilâfet karşıtı eylemlerinin bir parçası olarak sergilediği İstanbul Mushaflarına karşı kara propaganda faaliyetlerinin etkili olduğu ortaya konulmuştur.¹⁴

Meşihat'ta dinî yayınları ve Mushafları inceleyen heyetlerin tesisinden yaklaşık on yıl sonra (11 Aralık 1902'de) Maarif Nezaretinde de dinî kitapları inceleyen bir birim olarak, Kütüb-i Diniye ve Şer'iyye Tetkik Heyeti kurulmuştur.¹⁵ Hiç şüphe yok ki dinî neşriyattaki yoğunluğu takip etmek/düzenlemek için kurulan Maarif'teki bu heyet, Meşihat'taki meclisle ortaklaşa çalışmaktaydı. 1321 tarihli *Maarif Salnamesi*'nde Kütüb-i Diniyye ve Şer'iyye Tetkik Heyeti'nin vazifesi “*Ba-istida tab' u neşrine ruhsat talep olunarak usûlen havale olunan kütüb-i diniyye ve şer'iyyeyi derece-i ûlâda mutalaa ve tedkik eder*” şeklinde kaydedilmiştir.¹⁶

10 Muhammet Abay, *Osmanlı Döneminde Mushaf İmlâsı Tartışmaları*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), 2.bs. , İstanbul 2016, s. 78.

11 Kânunuevvel 1338 (Ocak 1922) tarih ve 91 numaralı heyet kararına atfen Meşihat Defteri, nr. 5293, s. 52'den aktaran Muhammet Abay, *age*, s. 78, dn. 96.

12 Hediye eserin künyesini Abay (Damadzade Süleyman Efendi, *el-Kelimatul-Mersume*, Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Kütüphanesi, nr. 117) olarak vermektedir. Muhammet Abay, *age*, s. 78, dn. 96.

13 Ayhan Işık, “Tedkik-i Mesahif-i Şerife ve Müellefat-ı Şeriyye Defterleri ve Taş Baskı Kur'ân-ı Kerimler”, *Din ve Hayat*, Haziran 2007, s. 135; Necmettin Gökçır, *Tanzimat'tan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), İstanbul 2015, s. 31.

14 İngiltere, İstanbul'da basılan Mushaflar için başta Hindistan olmak üzere çeşitli İslâm ülkelerinde basın-yayın yoluyla bazı aleyhte faaliyetler yürütmüştür. İngiltere'nin İslâm ülkelerinde yaydığı bu haberlere göre Osmanlı'nın basmış olduğu Mushaflar kasten yanlış ve hatta sultanın siyasi emellerine uygun bir şekilde tahrif edilerek tab' edilmiştir. Bir İngiliz gazetesinde çıkan sözkonusu türden bir haber ve Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretinin geliştirdiği savunma için bkz. Necmettin Gökçır, *age*, s. 62-68. İngilizlerin yürüttüğü bu kara propagandaya karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirlerden biri Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisinin tesisidir.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Maarif (İ.MF) 8/43, 11 N 1320 / 12 Aralık 1902. Kurumun tesisi hakkında ayrıca bkz. Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c. III, S. 5, İstanbul 2004, s. 99.

16 *Maarif Salnâmesi* 1321, s. 34.

Her ne kadar Bâb-1 Fetvâ'daki sözkonusu denetim birimlerinin varlığı, II. Abdülhamid dönemi sansür uygulamalarından biri olarak görülse de faaliyetlerini II. Meşrutiyet'ten sonra da sürdürmesi, devletin Mushaf ve dinî yayın kontrolündeki hassasiyetinin devam ettiğini göstermektedir. Hal' fetvâsındaki ilk gerekçenin sıhhatini tartışmaya açacak biçimde ve Meşrutiyet'in özgürlük politikalarıyla çelişmek pahasına da olsa kitap kontrolü, yeni sistemde de kendisine yer bulmuş, denetim birimleri Meşrutiyet döneminde ve sonrasında isim değişikliklerine ve kadro daralmasına uğramakla beraber varlığını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti idarî yapısının rahatlıkla takip edilebildiği *Salnâme-i Devlet-i Âl-i Osman* serisine bakıldığında “tetkik ve teftiş” biriminin 1327/1911'de Tedkik-i Mesahif ve Müellefat Meclisi, 1328/1912'de Teftiş-i Mesahif-i Matbua ve Tedkik-i Müellefat-ı Dinîyye Meclisi, 1333-34/1918'de Tedkik-i Mesahif ve Müellefat-ı Şer'iyye Meclisi olarak kayıtlarda yer aldığı görülmektedir.¹⁷

B- Personel Kadrosu Hakkında Genel Bilgiler

Halifenin panislamist politikalarının bir uzantısı olarak kurulan Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi ve Tedkik-i Müellefat Heyeti isimleriyle çalışmalarını üst düzey ilmiye erkanı ile yürütmüştür. Bu meclislerin başkan, âzâ ve kâtiplerden müteşekkil personeli hakkında salnâmelerde yer alan bilgiler müstakil birimler olarak vazifelerini ifa ettiklerini, personelin tercüme-i hâl ve vak'aları da bu meclislerin ilmiye kariyerlerinin üst basamaklarındaki ulemadan müteşekkil olduğunu göstermektedir. Şu ana kadar tespit edilen bilgiler ışığında Teftiş-i Mesahif-i Şerife'nin ilk başkanı Şeyhülkurra İsmail Hakkı Efendi, Tedkik-i Müellefat Heyeti'ninki ise Çerkeşşeyhizade Tefik Efendi'dir. Osmanlı dönemi boyunca Mushaf basımı ve dinî kitap neşriyatını kontrol eden bu birimler, toplamda elli altı üye, beş kâtip ve iki odacı kadrosuyla Meşihat'ın ana bürolarından biri olarak yıllarca vazifelerine devam etmişlerdir.¹⁸

Aşağıda salnâmelerden hareketle hazırlanan tabloda yıllara göre bu birimlerde çalışan kişilerin sayısı verilmiştir. II. Meşrutiyet yıllarına kadar yaklaşık yirmi kişilik kadro ile hizmet veren birimler, 1908 sonrasında kadrosunu epeyce daraltmış, altı-yedi kişilik personelle işlerini yürütmüştür.

¹⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Selanik Matbaası (1327-1328), 1327 s. 124-1328 s. 119, 1333-34 s. 139-140.

¹⁸ Bu birimlerin kurumsal tarihini ve işleyişini ele aldığımız devam eden çalışmamızda, bu işleyişin aktörleri olarak görev yapan başkan, âzâ ve kâtipler ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu rakamlar heyetlerin kuruldukları andan itibaren faal oldukları tüm dönemi kapsamaktadır, şimdilik sadece niceliksel bir döküm yapmakla yetiniyoruz.

Tablo1: Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisi ile Tedkik-i Müellefat-ı Şer'iyye Heyeti Personel Sayısı

Sene	Tedkik-i Müellefat	Teftiş-i Mesahif	Toplam (kişi)
1309	7	-	7
1311	7	11	18
1312	7	11	18
1313	7	10	17
1314	7	10	17
1315	7	10	17
1316	7	10	17
1317	7	9	16
1318	8	9	17
1319	9	10	19
1320	7	9	16
1321	9	10	19
1322	9	10	19
1323	9	9	18
1324	10	11	21
1325	9	10	19
1326	10	11	21
1327	-	-	7
1328	-	-	7
1333-34	-	-	6

Kaynak: *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1309 s. 202-203, 1311 s. 215, 1312 s. 22-223, 1313 s. 226-27, 1314 s. 231-232, 1315 s. 150, 1316 s. 166-67, 1317 s. 166-67, 1318 s. 173, 1319 s. 185-187, 1320 s. 188-191, 1321 s. 206-209, 1322 s. 220-223, 1323 s. 236-239, 1324 s. 260-263, 1325 s. 248-251, 1326 s. 354-355, 1327 s. 124, 1328 s. 119, 1334 s. 139-140.

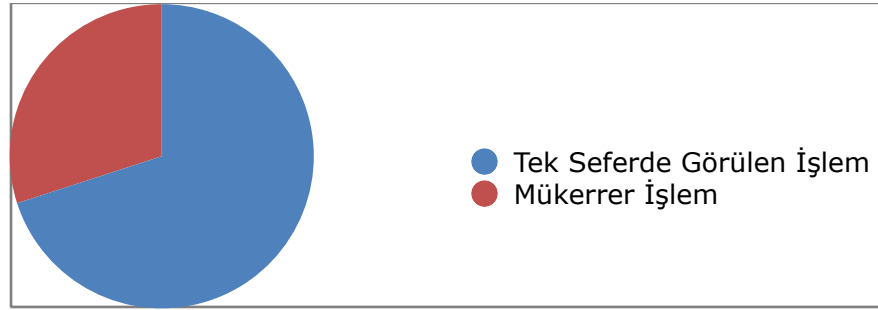
C. Tedkik-i Müellefat Meclisinin İş Yükü ve Muhatapları

Meclis gündemini belirleyen, yayıncıdan müellife, mütercimden şârihe, gümrük kontrol memurlarından müfettişlere, taşra meclislerinden saraya kadar devletin çeşitli birimlerinin gelen dinî kitaplarla ilgili yaptığı başvurulardır. Bu başvurular kitap basım izni, tekrar baskı izni, resm-i Osmanî ile Mushaf basımı ve II. Abdülhamid dönemi rutin matbu kitap kontrollerini kapsamaktadır.

Meclise müracaat eden başvuru sahiplerinin şikayetleri üzerine yapılan bir yazışmanın sunduğu bilgiler, Tedkik-i Müellefat Meclisinin yaklaşık bir yıllık iş yükünü

göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Meclisin işleyişinin yavaşlığından şikayet eden başvuru sahiplerine cevaben verilen rakamlara göre 13 Mart 1891 - 27 Kasım 1891 tarih aralığında meclis gündemine toplam otuz dokuz kitap gelmiş, bunların otuz beşinin değerlendirmesi tamamlanarak netice bildirilmiş, kalan dördünün değerlendirilmesi ise devam etmektedir.¹⁹ Meclisin iş yüküyle ilgili bu ifadelerin yanı sıra karar hülâsa defterlerindeki kayıtlara bakılarak da bazı sonuçlara ulaşılabilir. İlk beş yıllık çalışma süresi boyunca gerçekleştirdiği işlem hacmine bakıldığında meclis faaliyetleri tek seferde sonuçlandırılan ve düzeltme kararı ile iade edilen eser başvurularının yinelenmesiyle meydana gelen mükerrer işlemlerden oluşmaktadır. Buna göre, incelenen süre zarfında meclis müracaatlarının %70'i tek seferde sonuçlandırılmış, %30'u ise birden fazla inceleme işlemi geçirmiştir.

Grafik1: Tedkik-i Müellefât Meclisinin ilk beş yıllık işlem türü

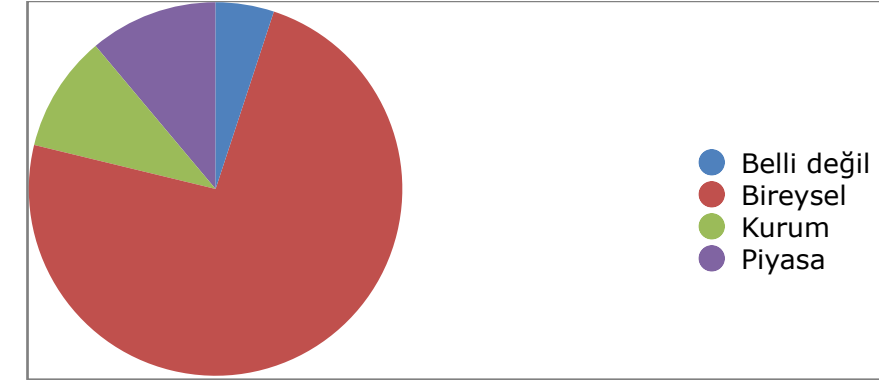

Kaynak: Meşihat Arşivi, DFT02/1784, 2 Z 1306 / 30 Temmuz 1889- 8 Z 1311 / 12 Haziran 1894.

Meclisin muhatapları olarak başvuru sahipleri ise aşağıdaki grafikte en kaba tasnifle bireysel başvuru, kurumsal başvuru, piyasa başvurusu olarak sınıflandırılmıştır. Bu tasnifte yer alan kurum başvurusu, Rüşumat idareleri, vilâyetler, taşra maarif idareleri, devletin diğer birimleri ile sarayın müracaatlarından oluşmaktadır. Piyasa başvurusu kitapçı, matbaacı ve sahaf esnafı tarafından yapılan başvuruları ifade etmektedir. Bireysel başvuru ise Osmanlı toplumunda muallimden talebeye, askerden kâtime, dersiamdan şeyhe kadar her tür meslek ve meşrepten kişilerin kitapları/risaleleri “telif eden”, “tercüme eden”, “tertib eden”, “cem eden” sıfatlarıyla meclise yaptığı başvurulardan oluşmaktadır. Grafikten de görüleceği üzere bazı müracaatların kimin tarafından yapıldığı defter kayıtlarında belirtilmemiştir.

¹⁹ Meclis gündemine gelen kitaplardan 4'ünün incelemesi devam ederken 35'inin incelemesinin tamamlandığına dair bkz. Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 66, 29 R 309/2 Aralık 1891.

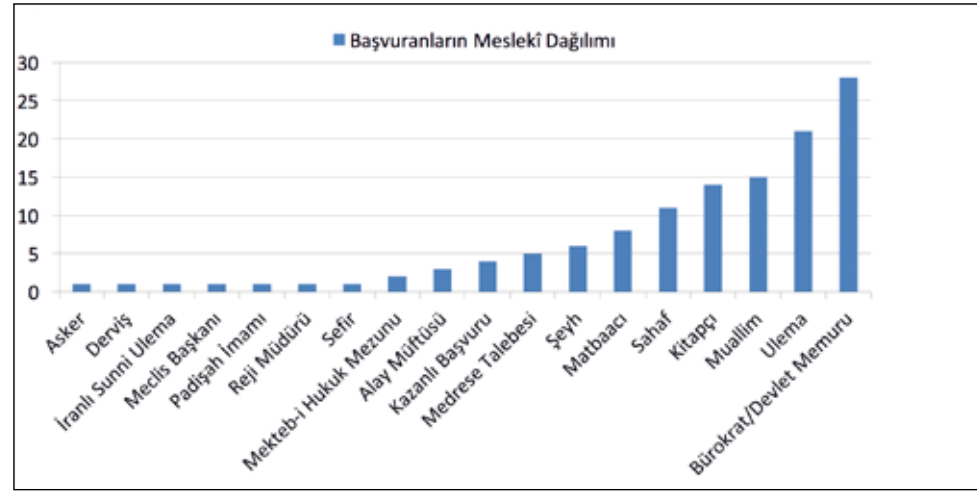
Grafik2: İlk beş yıl boyunca Tedkik-i Müellefât Meclisinin gündemine gelen müracaatların türlerine göre dağılımı

Kaynak: Meşihat Arşivi, DFT02/1784, 2 Z 1306/30 Temmuz 1891- 8 Z 1311/12 Haziran 1894

Aşağıdaki grafik ise yazar/müellif/mütercim/şarihlerden oluşan meclisin muhatap kitlesinin meslekî olarak dağılımını göstermektedir. Başvuranların hepsi kendilerini meslekleri, meşrepleri, mezhepleri ya da memleketlerine göre tanımlamadığı için net ayrımlar yapmak zorlaşmaktadır. Yine de başvuru sahiplerinin üçte birinin kendilerini mesleklerine göre tanımlamasına dayanılarak genel bir fikir elde edilebilir. Bu tablo, Osmanlı matbûat tarihi bağlamında okur-yazar profilinin “yazar” ve “yayıncı” (yayınevi ve matbaa) kısmını -kısmen de olsa- gösterdiği için oldukça anlamlıdır. Aynı zamanda son dönem Osmanlı toplumunda “Dinî eserleri kim üretir?” sorusuna da -kısmî- bir cevap teşkil edebilir.

Başvuranların meslekî dağılımına bakıldığında en yüksek oran, bürokrat/devlet memurlarına aittir. Ketebeden valiye, muhasebe memurundan paşaya kadar devlet kademesindeki tüm memurları kapsayan bu kategoride sıradan memurlarla nazırlık yapmış Sava Paşa ya da kariyerinde valiliğe kadar erişen Giridli Sırrı Paşa, Abidin Paşa gibi müellifler birlikte yer almaktadır. Eser telif edip meclis gündemine gelen müftü, naip, dersiam gibi sıfatları haiz kişiler ulema başlığı altında toplanmıştır. Ancak grafikte ayrı kalemler olarak gösterilen medrese talebeleri, padişah imamı, askerî memur olan alay müftüsü, hatta Tedkik-i Müellefât Meclisinin başkanı Tevfik Efendi gibi başvuru sahipleri de bu kategoriye rahatlıkla dâhil edilebilirse de çeşitliliği göstermek açısından bu şekilde ayrıca belirtmek tercih edilmiştir. Dolayısıyla meclis gündemine gelen başvuruların büyük çoğunluğunu ulemanın oluşturduğu söylenebilir. Bu sebeple kendisini Kazanlı olarak tanımlayan toplam dört başvuru sahibinin üçünün Kazan ulemasından olması ya da İranlı başvuru sahibinin “İran tebaasından Sünnî ulema” olarak tanımlanması da hiç şaşırtıcı değildir.

Grafik3: Tedkîk-i Müellefât Meclisine ilk beş yıl boyunca başvuruların mesleki dağılımı

Kaynak: Meşihat Arşivi, DFT02/1784, 2 Z 1306 / 30 Temmuz 1891- 8 Z 1311 / 12 Haziran 1894.

Meclisin işleyiş biçimine bakıldığında Tedkîk-i Müellefât heyetinin ayda iki-üç defa toplandığı söylenebilir. Karar defterlerindeki kayıtlara göre bir günde tek kitabın incelendiği vâki olduğu gibi sekiz-dokuz kitabın raporlandığı günler de olmuştur.²⁰ Bu durumda her toplantıda ortalama üç-dört kitap hakkında rapor yazıldığı söylenebilir. Kitap kontrol mekanizmasının başında yer alan Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin günde beş-on kitap incelediği²¹ göz önüne alındığında Meşihat'taki meclisin daha yavaş bir ritimle çalıştığı görülecektir. Dinî olmayan neşriyatın (kitap, risale, gazete, piyes) tür çeşitliliği ile dil zenginliği hesaba katıldığında iş hacmi olarak Encümen-i Teftiş'in daha yoğun olduğu hiç kuşkusuzdur.

D. Tedkîk-i Müellefât Meclisinin Kitap Değerlendirme Süreci ve Kıstasları

Meclisin çalışma usûlü ve eserlerin hangi esaslara göre değerlendirdiğini görmek için Meclis gündemine gelen eserlerin, başvuru yapan müelliflerin ve yayıncıların hikâyeleri üzerinden izin alma sürecinin incelenmesi gerekir.²² Dinî neşriyatı kontrol eden meclisin son derece titizlikle çalıştığı, bir eseri değerlendirirken müellifinden eserin kaynaklarına, eserin içeriğinden telif tarzına, hatta imla kurallarına kadar birçok açıdan

20 Meclis 10 M 308/26 Ağustos 1890'de toplandığında 8 kitap, 2 M 310/27 Temmuz 1892'de toplandığında 9 kitap hakkında değerlendirme raporu yazılmıştır. Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 29-31 ve 80-82.

21 Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, s. 91.

22 Ayşe Polat'ın Meşihat'taki meclisi bu bağlamda değerlendirmesi için bkz. *agt*, s. 94-114.

değerlendirip raporlar hazırladığı görülmekte,²³ incelemeler delillere dayandırılmakta, kanaatlere dayanan kararlar verilmemektedir. Meclis başkanının kaleme aldığı eserin izin başvurusu, meclisin titiz çalışmasına bir örnek teşkil ettiği gibi başvuranlara adil davranıldığını, iltimasa yer verilmediğini de göstermektedir.²⁴

Meclisin eserleri değerlendirme usûlünü örnekletmek için erkek müellifler ve yayıncılar kadar yoğun olmayan kadınların başvuruları tercih edilmiştir. Tespit edilebilen dört hanım müellifin meclise yaptığı basım izni başvurularına konu olan eserler *Ramazan-ı Şerif Orucu*, *Namaz Hocası / Rehberi*, *İlmihal* türündendir. Kamer Hanım'ın tertip ettiği *Ramazan-ı Şerif Orucu* risalesinin incelemeler esnasında birçok hatayı barındırdığı tespit edilmiştir. Bu şartlarda basılması uygun olmayan risale yazara tashihleri yapmak üzere iade edilmiştir.²⁵ Dört ay sonra Kamer Hanım tashihleri yapıp tekrar başvurduğunda basım iznini almıştır.²⁶ Muallime olan Kamer Hanım aynı zamanda çalışkan bir müellif olmalıdır ki üç ay sonra yeni bir kitap için basım izni almak üzere yeniden meclise başvurmuştur. Kamer Hanım'ın yeni kitabı *Namaz Hocası*'dır, ancak bu kitabında da tashih gerektiren hatalar tespit edilmiştir. Yazarın yaptığı tashihler uygun görülüp 15 Aralık 1891'de basılmasına izin verilmiştir.²⁷ Benzer temadaki başka bir eserin müellifi olan Fatma Sabiha Hanım'ın tertip ettiği *Rehnüma-yı Salat yahut Namaz Rehberi* isimli risale ise bir hayli hatayı içerdiği için basım izni alamamıştır.²⁸ Meclis,

23 Osmanlı matbûat kontrolünün en başındaki kurum olan Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti ile Meşihat'taki bu meclisin çalışma kıstasları benzerlikler göstermektedir. Encümen'in kitaplar hakkındaki raporlarında geçen 'Kitaptaki bazı ifadelerin çıkarılması veya kitabın isminin değiştirilmesi şartıyla izin verilmesi veya kitabın konusunun belirsiz, imlasının bozuk olduğu gerekçeleriyle reddedilmesi' ifadeleri bunun açık bir göstergesidir. Bu gerekçeler hakkındaki örnekler için bkz. Fatmagül Demirel, *Sansür*, s. 91-96; Kitap yasaklamalarının dinî ve ahlâkî, kanunî, siyasî, edebî telakkilerin değişmesi ile alâkalı sebepler ve bunlara dair örnekler için bkz. Ali Birinci, *agm*, s. 314-328. Hatta Encümen-i Teftiş Heyeti'nin telif haklarını koruduğu ve intihali bile önlediğine dair bir örnek için bkz. Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Telif Hakları Sorunu", *Bilgi ve Bellek*, 5 (2007), s. 98-99.

24 Tedkîk-i Müellefât Meclisi Reisi Çerkeşyehzade Tevfik Efendi'nin kaleme aldığı *Tövbe Risalesi*'nin değerlendirme süreci için bkz. Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 87, 11 R 1310/ 2 Kasım 1892; s. 90 2 Ca 310 / 22 Kasım 1892; s. 94 11 Ş 310 / 28 Şubat 1893.

25 Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 48, 14 Receb 1308 / 23 Şubat 1891.

26 Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 56, 23 Zilkade 1308 / 30 Haziran 1891.

27 Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 69, 13 Ca 1309 / 15 Aralık 1891. Kamer Hanım'ın kitabın başında telif sebebi ile ilgili yazdığı bölümde davetli olarak gittiği bir hanım topluluğunda namaz bahsine gelindiğinde halkın anlayacağı sade bir dille yazılmış müstakil namaz kitabı olmadığından yakınılmış ve kendisine bu konuda bir risale yazması teklif edilmiştir. İşte bu teklif üzerine sözkonusu kitabı yazdığını ifade etmiştir. Risalenin girişinde eserin kaynağının Halebi olduğunu ve Hanefi mezhebi üzerine bir namaz risalesi tertip ettiğini belirtir. Muallime Kamer, *Namaz Hocası*, Matbaa-i Ebuzziya 1339, s. 2.

28 Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 102, 21 Zilkade 1310 / 6 Haziran 1893.

Emine Cavide Hanım'ın cem' ve tertip ettiği *İlmihal*'deki hataların da tashihi mümkün olmadığından başvurusunu reddetmiştir.²⁹ Nevres Hanım'ın basımına ruhsat istediği *İmâm-ı Âzam ve Telâmizi* isimli risale de meclisin incelediği kadın yazarlara ait kitaplar arasındadır.³⁰

Meclis, nizamnâme ve talimatnâmesinde belirtilen şekilde başvurularla uğraşırken, “muannid” başvurularla da uğraşmıştır. Bu türden başvuruların tipik bir örneği, Lütfi Efendi'nin meclise yaptığı *İlmihal* basım izni başvurusudur. Defaatle meclisin gündemi-ne gelmesi açısından münferit bir hadise olup geneli yansıtmasa da meclisin nasıl ve ne şartlarda çalıştığını göstermesi açısından önemli bir vak'a olması dolayısıyla ayrıntılarına yer verilecektir. Rapora göre Lütfi Efendi'nin “şimdiye kadar telif olunan iman ve İslâm kitaplarının hepsini kapsadığı zannıyla” derlediği *İlmihal*'inde ilk incelemede birçok hata tespit edilmiştir. Hataları işaret edilen *İlmihal*, yazara iade edilmiştir. Lütfi Efendi “hataların çoğunu anlamayıp bazılarını da tashih ettim zannıyla” bir hata-savab cetveli düzenleyip, risalenin sonuna ekleyerek basılması için yeniden başvurmuştur. Meclisin, risale tamamıyla ıslah olunmadıkça ruhsat verilemeyeceğini beyan etmesi üzerine Lütfi Efendi, bu defa açıklamalı olarak hatalarının bildirilmesi durumunda tashih yapabileceğini ifade eden bir dilekçe ile meclise başvurmuştur. Risalenin hataları kenarlarına yazılıp Lütfi Efendi meclise çağrılarak anlatılmış ve kendisi de anlatılan şekilde tashih edeceğini beyan edip teşekkür ederek meclisten ayrılmıştır. Bunların üzerine hataların birazını “zar zor” düzeltebilmiş ise de bir takımını yine ıslah edemeyip olduğu gibi bırakmıştır. Hatta meclisin beyan ettiği sekiz yerdeki hatasının doğru olduğunda ısrar ederek meclis görüşünün yanlış olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiaya cevap sadedinde meclis, eser değerlendirme sürecine dair şu izahı yapmak durumunda kalmıştır: “Bir eser değerlendirilirken ilk olarak telifinde içtihadî hataları dışında hataları varsa işaret edilir. Başvuru sahibinin bu işareten, hiç olmazsa açıklamalardan anlayıp hatalarını düzeltmesi gerekir. Lütfi Efendi'nin telif etmiş olduğu *İlmihal*'deki hatalarının çoğunluğu şer'i meselelerin tahrifi türünden hatalardır. Lütfi Efendi bu hataları fark etmediği gibi hataların düzeltilmesi istenen yönlerini de anlamamıştır. Buna rağmen talebi üzerine yapılan sözlü açıklamalarda da inat yolunu tercih etmiş, ısrarını sürdürmüştür. Sonunda belirtilen hataların birazını ıslah etmiş ve birazını da ıslah edeyim derken metni daha fazla ifsad etmiştir. Açıklamaların ardından bizzat teşekkür ettiği bir heyete karşı ne söylediğini bilmeyen tavırlar sergilemiştir. Eseri birkaç defa hataları izah olunarak kendisine iade olunduğu halde, Lütfi Efendi'nin kudreti bunları anlamaya bir türlü yetmemiştir. Hitabın mümkün

29 Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf nr.43, nr.72, 20 Şevval 1317 / 21 Şubat 1900.

30 Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf nr.60, nr. 63, 15 Şevval 1318 / 5 Şubat 1901.

olmadığı birçok yönüyle anlaşılmış olan bu ‘inatçı cahilin’ sırf şahsî menfaati için tertip ettiği ‘ilmihal-i sefihinin’ yayınlanması uygun değildir.” Meclis, bu meyanda başka bir diyeceği kalmadığını belirterek Lütfi Efendi'nin heyet hakkında gösterdiği fena/kötü muameleyi de Meşihat'ın yüce takdirine bırakmıştır.

Meclisin tecrübelerine bakılırsa Lütfi Efendi'nin sözkonusu risalesindeki hatalarını tashih edemeyeceği aşikârdır. Bu nedenle meclis, risalesinin kendisine iadesiyle kat'î bir cevap verilmesini ve bir daha müracaat ettirilmemesi gerektiğini belirtmiştir.³¹

Meclis gündemine gelen eserleri tercümesi, kaleme alınış tarzı, üslûbu, içeriğin yeterli ilmî kriterlere sahip olup olmaması yönlerinden incelemelere tâbi tuttuğu gibi esas olarak eserin içeriğinin dinî esaslara uygunluğu ile de ilgilenmektedir. Örneğin *Yenâbiü'l-Mevedde* adlı eser hakkındaki meclis raporu, uydurma hadisler içeren bu eserin yayınlanmaması yönünde olmuştur.³² *Yenâbiü'l-Mevedde* bir başka vesile ile tekrar gündeme geldiğinde meclisin kitap hakkındaki görüşü “*akâid-i ehl-i sünnet ve'l-cemate muhalif bir hayli ehâdis-i mevzuayı havi ve Rafizî ve İlhâdî ve pek çok muzır ve fasit makâlâtı muhtevî zararlı kitaplardan biridir ve bu tip kitapların tedavülü ve yayılması asla caiz değildir, nerede görülürse görülsün el konulması gerekmektedir*” şeklindedir.³³

Meclise izin başvurusunda bulunulan *Fezâil-i Yevm-i Aşûra* isimli risalenin basımı da uygun görülmemiştir.³⁴ Meclis raporunda basılmama gerekçesi hakkında herhangi bir ayrıntı yer almamasına rağmen risalenin ismi çerçevesinde verilen karar, Osmanlı Devleti'nin Şia refleksi ile doğrudan alâkalı olduğunu düşündürmektedir. Sultan Abdülaziz'in iltifatına mazhar olan Eyüp Nişancası Murad Buharî Dergâhı şeyhi Süleyman Belhi'nin kaleme aldığı *Yenâbiü'l-Mevedde*'nin 1901'de “serapa yanlışlarla” dolu olduğu iddia edilerek sakıncalı bulunması, bu refleksin konjonktürel olarak devreye girdiğini göstermektedir.

İdadilerde okutulan *İslâm Tarihi* kitabındaki bir bahis ise Trabzon Maarif Nezaretinin başvurusuyla meclis gündemine girmiştir. *İslâm Tarihi* kitabının “Haç” meselesinde İslâm inanışına aykırı biçimde İsa'nın çarmıha gerildiği yazılmıştır. Meclis dinî konular mevzu olduğunda okul kitaplarındaki hataların kabul edilemez olduğunu belirterek ders kitaplarının diğer kitaplardan daha dikkatli ve özenli biçimde hazırlanması gerektiği konusunda uyarıda bulunmuştur.³⁵

31 Meşihat Arşivi, DFT02/1784, pdf nr. 99A ve 99 A1, 27 M 1309 / 2 Eylül 1891.

32 Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 8, 4 Rebiülevvel 1307 / 29 Ekim 1889.

33 Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf nr. 80, nr. 45, 29 Şaban 1319 / 11 Aralık 1901.

34 Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf nr. 154, nr. 33, 8 Receb 1324 / 28 Ağustos 1906.

35 Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf nr.106, nr. 1, 2 M 1321 / 31 Mart 1903.

Meclis misyoner yayınlarına karşı önlem alınması ve kontrollerin arttırılması gerektiğine dair kararlar almıştır.³⁶ Beyrut matbaasında, İngiliz [misyoner] cemiyeti tarafından her dilde basılıp yayınlanan “muzır risaleler” türünden *Tenvirü’l-Efhâm fî Mesâdirî’l-İslâm* adlı “*diyanet-i İslâmiyye ve siyaset-i Osmaniyye aleyhinde tohum-ı fesad neşr u tamim eden risale-i fâside*”nin nerede görülürse hemen müsadere edilmesi, matbaacı ve yayıncılarının cezalandırılması gerektiği belirtilmiştir.”³⁷ Ancak alınan bu türden kararlar, misyoner yayınların önüne geçilmesinde yeterli olmamıştır.³⁸

Halkın çokça rağbet ettiği ve halkın dinî telakkilerinin teşekkülünde önemli roller oynayan *Mızraklı İlmihal*, *Muhammediye*, *Ahmediye*, *Mevlid-i Şerif* gibi kitapların sahih nüshalarının basılmasına umumiyetle izin verilmiştir. Ancak Kürtçe manzum bir *Mevlid-i Şerif* örneğinde olduğu gibi birçok hatayı barındıran mevlidlerin basılması uygun görülmemiştir.³⁹

Meclis, incelenmek üzere gönderilen eserlerden Meşihat’ın diğer birimlerinin uzmanlık sahasına girenler için kanaatlerine başvurmak suretiyle müşterek çalışmıştır. Kitap kontrolleri esnasında el konularak meclis gündemine gelen *Fetava-yı Esadiye* adlı iki ciltlik eser hakkında, uzmanlık sahası olması hasebiyle Fetvâhane-i Âlîden görüş istenmiştir.⁴⁰

Meclisin, üyelerin uzmanlık sahalarının dışındaki alanlarda ve bilmedikleri dillerde eserlerle karşılaşıldığındaki tavrı, çalışmalarında titiz bir üslûp benimsediğini ve uzmanlık sahalarına riayet ettiklerini bir kez daha göstermektedir. Cava lisanında Mekke’de basılmış bir tefsir tercümesinin tekrar baskı için meclis gündemine gelmesi üzerine bu lisana vakıf memur bulunmadığı belirtilmiştir. Meclis, kitabın merkeze gönderilmesi yerine Mekke’deki dil bilen yerel ulemanın tasdikiyle daha önce basılmış esere tekrar baskı onayı verilmesinde bir beis görmemiştir.⁴¹ Meclis gündemine gelen Nimetullah Hişam’ın Felemenkçe lisanına tercüme ettiği eserler ise meclis üyelerinin sözkonusu dile vukûfiyeti olmaması nedeniyle değerlendirilmemiştir.⁴²

36 Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf nr, 100, nr. 10, 6 M 1320 / 15 Nisan 1902.

37 Meşihat Arşivi, DFT05/5293, s. 39, 28 Kânunuevvel 1331 / 10 Ocak 1916.

38 Birinci Dünya Savaşı sırasında Trabzon’daki Amerikan misyonerlerin Erzurum’da dağıttığı *Mucizelere Dair Hutbe* ve *Meryem Ana Makamına Dair Hutbe* adlı Türkçe risaleler nedeniyle misyoner yayınları meclisin gündemine tekrar gelmiştir. İçerikleri akâid-i İslâmiyye aykırı bulunan bu risaleler hakkında “asabiyet-i diniyeye” kötü tesir edeceği gerekçeleri ile Osmanlı Devleti sınırları içinde dağıtılmaları ve okutulmalarının yasaklanması kararına varılmıştır. Meşihat Arşivi, DFT05/5293, s. 18, 29 Nisan 1331 / 12 Mayıs 1915.

39 Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf nr.121, nr. 43, 13 Şevval 1322 / 21 Aralık 1904.

40 Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 76, 23 Ş 1309 / 23 Mart 1892.

41 Cava lisanına tercüme edilip Mekke-i mükerrerme matbaası musahhihlerinin tasdiklediği *Kadı Beyzavi Tefsiri*’nin tekrar baskı için meclis gündemine gelmesi üzerine yapılan yazışma için bkz. Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf nr. 133, nr. 31, 4 C 1323 / 6 Ağustos 1905.

42 Meşihat Arşivi, DFT02/1784, s. 123, 16 Zilkade 1311 / 21 Mayıs 1894.

Meclis dinî kitap basımı öncesi denetim yapmakta ve kitap basım sürecinde resmî prosedürün en önemli ayağını oluşturmaktadır. Bunun yanında basılmış kitaplardaki kontrolleri de gerçekleştirme salahiyetine sahip olan meclis, esasen dinî kitap için basım izni ya da diğer bir ifadeyle devlet onayı veren mekanizmanın merkezindedir. II. Abdülhamid döneminden itibaren herhangi bir dinî kitap ancak meclis kontrolünden geçtikten sonra yayınlanabilmektedir. Kitap denetiminin ikinci ayağını oluşturan ve devletin farklı birimleri tarafından yapılan kitap kontrolleri ise resmî prosedürleri tamamlanmamış, yani korsan baskıları ve yasaklı kitapları her şeye rağmen tedavüle sokan gruplar (matbaacı, kitapçı, perakende satıcı, sıradan okur) üzerinde yoğunlaşmıştır. Kitap denetim ve kontrollerinin her iki aşamasında da kişilerden kaynaklanan hatalı uygulamalar meydana gelmiştir. İşte bu sebeplerden dolayı meclis yukarıda birçok örneği ile gösterilen titiz çalışmalarına rağmen, gündeme gelen bazı kitap toplattırma hadiseleri üzerine hilâfet makamı tarafından uyarılmıştır: Bazı dinî kitaplar “memur” cehâletinden toplatılmıştır ve buna dikkat edilmesi gerektiği⁴³ söylenmektedir. Bu uyarılara rağmen konunun zaman zaman tekrar gündeme gelmesi, kitap kontrollerinde bilgisiz ve bilinçsiz memur istihdamının devam ettiğini göstermektedir.⁴⁴

E. Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisi

Cevdet Paşa’nın gayretleri ile basımı gerçekleşen ilk resmî Mushaf’ın ardından, önce Matbaa-i Âmire, daha sonra da matbu Kur’ân basma imtiyazını elde eden Osman Bey Matbaası, Osmanlı Devleti’nin resmî Mushaflarını basmaya başlamıştır.⁴⁵ Bâb-ı Fetvâdan ruhsat alanlar Mushaf basabiliyor, ancak basılanlar da yine muayene ve tasdikten geçtikten sonra satılabiliyordu. Bu hususta tatbikattaki ilk usûl, basılan Mushaflara

43 Buradaki memurlar ve müstahdeminden kasıt gümrüklerde kitap aramaları yapan görevliler olmalıdır. Bu bağlamda toplatılan kitaplardan biri olan *Hilyet’ün-Naci*’nin tüm masraflarının Maarif veznesinden karşılanması ve talebelere ücretsiz dağıtılması hakkında verilen bir hüküm için bkz. Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf 102, nr. 60, 14 Şevval 1320 / 14 Ocak 1903.

44 Meşihat Arşivi, DFT02/1785, pdf 117, nr. 2, tarihsiz.

45 Türkiye’de Kur’ân basımının serüveni için bkz. Ali Birinci, “Osman Bey ve Matbaası Ser-kurenâ Osman Bey’in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye’nin Tarihçesine Medhal”, *Müteferrika*, İstanbul 2011/1, S. 39 (Ayrı Basım), s. 23-43. Osmanlı Devleti’nde Mushaf basımı serüvenini ilk defa ayrıntılarıyla kaleme alan Ali Birinci’nin sözkonusu eseri, Mushaf denetimini gerçekleştiren kurumun defter kayıtlarını (Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisi Defteri) kullanan ilk çalışmadır. Matbu Mushafların ortaya çıkışı ve Osmanlı’daki serüveni hakkında ayrıca bkz. Necmettin Gökür, *age*, s. 19-68; Ayşe Polat, *agt*, s. 27-67. Osmanlı Devleti’nin mushaf basımını tekelleştirme politikasını “resmî mukaddesatı” tekelleştirme çabası ve iktidarın meşruiyetini sağlama araçlarından biri olarak gören bir çalışma için bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, YKY, İstanbul 2002, s. 61-65.

Maarif Nezaretinin mührünün vurulmasıydı.⁴⁶Mushaf tab'ında bir dönüm noktası sayılabilecek hukukî düzenleme 27 Eylül 1889 tarihinde yapıldı ve usûlüne uymak şartıyla hemen her matbaacıya Mushaf basma imkânı tanındı.⁴⁷

Mushaf basımının artması üzerine ruhsatlı ve ruhsatsız basılan Mushaflar ile yurtdışından ülkeye sokulan Mushafların denetimini gerçekleştirmek üzere II. Abdülhamid döneminde Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisi oluşturulmuş ve yukarıda işaret edildiği üzere dinî yayınları inceleyen komisyonla müşterek çalışmıştır. Tam da İngiltere ve Rusya'nın hilâfet merkezine karşı yürüttüğü kara propaganda tartışmalarının ortasında müstakil hale getirilen Mushaf Meclisi ve faaliyetleri II. Abdülhamid dönemi “sansürü”-nün siyasî veçheleri bağlamında önemlidir. Zira Necmettin Gökçir'in işaret ettiği üzere meclisin kurulması ile hilâfet karşıtı propagandaların yükselişe geçmesi arasındaki bu zamansal örtüşme, Teftiş-i Mesahif Meclisinin hem içeride ve dışarıda basılan Mushafları denetlemek hem de İslâm dünyasında fitne oluşturabilecek propagandalara karşı tedbir almak için kurulmuş olabileceğini düşündürmektedir.⁴⁸

II. Abdülhamid'in panislamist ve hilâfet merkezli politikalarını tehdit edebilecek, Osmanlı hilâfetinin meşruiyetini zedeleyebilecek fikirlere temel teşkil edebilecek tüm dinî neşriyate karşı gösterilen hassasiyetten “mushaf” baskıları özellikle nasibini almıştır. Mushaf basımının serbest bırakılması Yıldız evrakındaki bir yazışmada “...*bu kapıyı açacak olursak, İranlı, Cezayirli ve Rus yabancılar, Sünnî olsalar bile, çok tehlikeli bir emsal yaratacak, Allah esirgesin! Kelâm-ı mukaddesin, yabancıların çatışan görüşlerinin ve propagandalarının arttığı şu belâli dönemlerde çeşitli tahrifata neden olacaktır...*” gerekçeleriyle uzun süre sadece Matbaa-i Osmaniye'de basılmasına müsaade edilmiştir.⁴⁹ Dinî tahrifat endişesinin bariz olarak görüldüğü yazışmaların satır aralarında Osmanlı hilâfetinin ve saltanatının meşruiyetinin zedelenmesi endişesi de görülmektedir. Çünkü illegal olarak basılan mushafların büyük bir çoğunluğuna içerikle ilgili yanlışlıklara değil de prosedüre uygun basılmadıkları ve izinsiz basıldıkları gerekçeleriyle el konulmuştur.

46 Ali Birinci, *age*, s. 34.

47 Ancak bu hakkı kanûnî yoldan kullanmak Matbaa-i Osmaniye'nin imtiyazıyla çelişen bir durum yaratıyordu. Hem bu duruma hem de basılan Mushafların sıhhati ve baskı kalitesi ile ilgili endişelere kapılan Meşihat, “Bundan böyle basılacak Mushafların altı-yedi huffazdan müteşekkil bir Huffaz Komisyonu tarafından okunup muayene edilmesi teklifinde bulundu”. Ali Birinci, *age*, s. 34.

48 Necmettin Gökçir, *age*, s. 68. Kur'an baskıları çevresindeki yabancı entrikalar ile ithal Mushafların girişine karşı Osmanlı Devleti'nin geliştirdiği yöntemlerden biri olarak Tedkik-i Mushaf-ı Şerif Komisyonu'nun faaliyetlerine dikkat çeken Selim Deringil'in Osmanlı hilâfetine karşı başlatılan kampanya ve Arap hilâfetine dayanan alternatifinin II. Abdülhamid'in hal'inden sonra ivme kazandığı yorumu, sultanın yürüttüğü ‘Mushaf siyaseti’nin haklı gerekçelerini ifade etmektedir. Selim Deringil, *age*, s. 63.

49 Selim Deringil, *age*, İstanbul 2002, s. 62.

Mushaf meselesi basımının serbest bırakılmasına kadar matbûat müfettişleri ve sansörlerin gündeminden hiç düşmemiştir. Dinî ve siyasî kaygılara rağmen aktif olarak devam eden mushaf basımının ekonomik bir veçhesi de vardır. Mushaf basımına girişen Osmanlı Devleti'nin her eve giren yegâne kitabın ekonomik olarak kazanç sahasının farkındaydı. Bu kazanç alanını kendi istediği kurum ve kişinin salahiyyetinde tutarak bu ciddi gelirden vazgeçmek istemiyor da olmalıydı.

Mushaf basılacak matbaanın fizikî şartlarından matbaacının dinî hassasiyetlere sahip olup olmadığına kadar son derece ayrıntılı bir basım prosedürü vardır. Mushaf yasağı uygulamalarındaki prosedür de oldukça ayrıntılıdır: Matbu mushafın içeriğinde yanlışlıklar olması, hatalı baskı, Meşihat ya da Maarif gibi ilgili kurumların ruhsatı olmayan baskı, mühürsüz baskı vs... Sultan II. Abdülhamid Acem basması kitaplara içeriklerindeki yanlışlıklar dolayısıyla karşı çıktığını dile getirirken⁵⁰ müfettiş ya da sansör raporlarında şüpheli ya da hatalı içerik kadar, basit şekil şartlarındaki prosedür uygunsuzlukları gerekçesiyle el konulan mushaf örnekleri de fazladır. Özellikle ruhsatsız ve mühürsüz baskılar gerekçesiyle el konulan Mushafların “kıraaten salim olduklarına dair” Meşihat'ten onay almamaları ilk anda akla içerikte hata ve yanlışlıklar olduğunu getirirse de çok basit prosedür hataları gerekçesiyle de Mushaflar toplattırılmıştır.

Mushaf Heyeti titizlikle çalışmış, Kur'an basımı ile ilgili her türlü meseleyi gündemine almıştır. Bu çerçevede Kur'an tab'ında sûrelere numara konulması işinin tartışılması dikkate değer hususlardan biridir. Numara koyma işinin ancak Tefsirli Mushaf baskıları için gerekli olduğu, diğerleri için caiz görülemeyeceğine dair karar verilmişti.⁵¹

Sünnî Osmanlı hilâfetinin, Şiîlerce hazırlanmış Kur'ânlardan kuşkulı oldukları anlaşılabilecek bir şey olmakla beraber Osmanlı Devleti'nin Kur'an-ı Kerim basım ve ithali hassasiyetine Sünnî Kazan'dan, hatta önemli bir ilim merkezi olan Mısır'daki el-Ezher medresesinden çıkan Kur'ânlar da dâhil oluyordu.⁵² Dolayısıyla bu denetimleri sadece “şia korkusuna” münhasır bir dinî sebebe bağlamak eksik bir yorum olur. Üstelik daha sonra Meşihat tarafından sıhhati onaylanan Mısır ve Kazan Mushaflarının tedavüle sokulduğu da görülecektir.⁵³ Bu denetleme ve Kur'an basımını tekelleştirme gayretinin birçok siyasî ve ekonomik sebepleri vardır. Rusya, Mısır, Hindistan, Avrupa ve İran'dan

50 Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususî Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hâtıraları (1909-1918)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 218.

51 Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisi Defteri, s. 52'den naklen Ali Birinci, *age*, s. 39.

52 Selim Deringil, *age*, s. 62.

53 18 Eylül 1323 tarihli bir tezkirede “Mısır'da ve Bahçesaray'da Gaspıralı İsmail tarafından basılan Mushafların Meşihat'te muayenesinde hatalı olup olmamalarına bakılması ve değilse zapt edilmemelerinin” istenmesine dair bkz. Ali Birinci, *age*, s. 43. Necmettin Gökçir, İstanbul dışında basılmış Mushaf nüshalarını tespit etme-

Osmanlı topraklarına giren Mushafların kontrolünde baskıların sıhhatinden öte bir gaye güdülmüştür. Görünürde korunan Mushaf iken aslında koruma altına alınan hilâfet makamının tüm Müslümanlar üzerindeki etkinliği ve otoritesidir.⁵⁴

Sonuç

II. Abdülhamid'in sürgün günlerinde doktoru Atıf Bey ile yaptığı bir sohbette mevcut *Buhârî-i Şerîfleri* toplattığı ve Mısır'da yazılıp Yıldız'da bulunan birçok *Buhârî-i Şerîf* nüshalarını medreselere tevzi ettirdiği ile ilgili haberleri sorması üzerine Padişah: “Evet!. *Buhârî-i Şerîfler hep yanlış idi. Ben Şeyh Said Efendi'den işittim. Mısır'da sahih Buhârî-i Şerîf olduğunu haber aldım. Orada tab' ettirdim. Müracaat edene bir nüsha verir idim. Tabii kitapçılara vermedim. Hayrat olarak sevabıma isteyene verir idim. Acemlerde, Acem basması yanlış kitaplara müsaade etmedim. Onu mahza hizmet için yaptım*” demiştir.⁵⁵ İşte bu ifadeler ile bu tebliğde ele alınan Teftiş-i Mesâhif-i Şerife Meclisi ile Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'îyye Meclisinin faaliyetleri sultanın tahttan indirilme gerekçelerinin başında yer alan dinî kitaplara müdahale iddiasını doğrulamaktadır. Ancak müdahalenin boyutları, gerekçeleri, uygulanış tarzına ve uygulamanın devam etmiş olmasına bakılarak; gerek dönemdeki literatür gerekse Osmanlı basını ve sansürü temalı yapılmış çalışmalarda II. Abdülhamid dönemi sansürünün keyfiliği vurgusunun gerçekliği ile hal' fetvâsındaki ilk iddianın gerçekliği bir kez daha düşünülmelidir. Sultan Abdülhamid'in hal' fetvâsının “siyasî”liğini ve fetvânın “sıhhati” ile ilgili tartışmaları, dinî kitap kontrolünü sağlayan kurumların faaliyetleri ile birlikte daha sağlıklı değerlendirmelere tâbi tutmak gerekmektedir. Gerek Meşihat'taki bu meclis ve gerekse Maarif ve Dâhiliye nezaretlerindeki benzeri kurumların siyasetten âri kurumlar olmadığını göz önünde tutarak bazı kararları bu şekilde aldığı varsayılsa bile -ki öyle- bu durum hem hal' fetvâsındaki ilk ithamdan hem de Hamidî sansür edebiyatının literatürdeki gücünden daha az “siyasî” olmasa gerekir. Yine literatürdeki dinî kitaplar başta olmak üzere kitap yaktırma hadisesinin gerçekleşip

ye çalıştığı İstanbul, Edirne ve Bursa kütüphanelerindeki araştırmalarında en çok “Kazan Mushafı”na rastlamıştır. “Kazan Mushafı” olarak bilinen adıyla ilk defa Müslümanlar tarafından basılan bu mushafa Osmanlı topraklarında İran ve Avrupa menşeli Mushaflara oranla daha sık rastlanmasını, Osmanlı bürokrasisinin Kazan Mushafını ayrıcalıklı değerlendirdiğine bağlamaktadır. Necmettin Gökkır, *age*, s. 54.

54 Necmettin Gökkır, *age*, s. 58. İran'a ve Rusya'ya her sene yüz binlerce Mushaf-ı şerifeyi sadır paket gönderildiği'nin ifade edilmesi Osmanlı Devleti'ne Mushaf siyaseti hakkında önemli ayrıntılar sunmaktadır. Teftiş-i Mesahif-i Şerife Meclisi Defteri, s. 142'den aktaran Ali Birinci, *age*, s. 43.

55 Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, İstanbul 2010, s. 218

gerçekleşmediği tartışmasına dâhil olmadan bu suçlamanın da devrin siyasî bir ihtiyacı olarak işlevselliğine dikkat çekmek gerekir.

Bâb-ı Fetvâdaki birimlerin gündemine gelen ruhsatsız ve mühürsüz Mushaflar ile dinî kitaplara şüpheli, hatalı ya da eksik içerikten basit şekil şartlarındaki prosedürel uygunsuzluklara kadar birçok nedenle olumsuz rapor verilebilmekteydi. Tebliğde ayrıntılarıyla anlatılan meclisin çalışma pratikleri, alanında uzman kişilerin kitapları dinî, ilmî, edebî ve ahlâkî birçok veçheden inceleyerek eserlere raporlar yazdığını göstermektedir. Aslında meclisin raporlarındaki gerekçelerin tüm matbûatın kontrolünü idare eden Encümen-i Teftiş Heyeti'nin gerekçelerinden pek de farkı olmadığı görülmektedir. Birkaç istisna dışında mevcut literatürün, dönem “sansürü”nün keyfiliği ya da siyasiliğine yaptığı vurgunun aksine bu tebliğ, II. Abdülhamid dönemi matbûat politikaları çerçevesinde oluşturulan bu kurumların titiz ve ilmî çalışmalar gerçekleştirdiğine de dikkat çekmektedir. Bu meclis ve diğer kurumların çalışma tarzları ile raporları ayrıntılı bir şekilde incelenip, dönemin siyasî ve sosyal tarihi bağlamında değerlendirilmedikçe Osmanlı matbûat tarihi literatüründe genellemelerin ötesine geçilemeyecektir gibi gözüküyor. Burada konu edilen meclisin faaliyetleri ile birlikte bu tebliğ, Osmanlı “sansürü”nü basit, keyfî bir yasakçılığın ötesinde düşünmeye davet etmeyi hedeflediği gibi Sultan II. Abdülhamid'in hal' fetvâsının ilk gerekçesini de bir kez daha sorgulamaya davet etmektedir.

Kaynakça

- Abay, Muhammet, *Osmanlı Döneminde Mushaf İmlâsı Tartışmaları*, 2. bs., M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV) , İstanbul 2016.
- Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususî Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hâtıraları (1909-1918)*, TimaşYayınları, İstanbul 2010.
- Birinci, Ali, “Osman Bey ve Matbaası Ser-kurenâ Osman Bey’in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye’nin Tarihçesine Medhal”, *Müteferrika*, S. 39 (ayrı basım), İstanbul 2011/1.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *TALİD*, 4(7), 2006.
- Demirel, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c. III, S. 5, İstanbul 2004.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Telif Hakları Sorunu”, *Bilgi ve Bellek*, 5(2007).
- _____, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, YKY, İstanbul 2002.
- Gökkır, Necmettin, *Tanzimat’tan Günümüze Din-Devlet İlişkileri ve Siyaset Bağlamında Mushaf Basımı*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), İstanbul 2015.
- İrtem, Süleyman Kani, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid’e Verilen Jurnaller*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- Işık, Ayhan, “Tedkik-i Mesahif-i Şerife ve Müellefat-ı Şeriyye Defterleri ve Taş Baskı Kur’ân-ı Kerimler”, *Din ve Hayat*, Haziran 2007.
- İskit, Server, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başbakanlık Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1943.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1990.
- Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri I - Hilâfet ve Meşrutiyet*, 2. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, “Ulema-siyaset ilişkilerine dair metinler-II ‘Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!’ ”, *Divan*, S. 7, 1999.
- _____, “Ulema-Siyaset İlişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak” *Divan*, S. 4, 1998.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı Dönemi Basımının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Maarif Salnâmesi*, 1321.
- Muallime Kamer, *Namaz Hocası*, Matbaa-i Ebüzziya, 1339.
- Polat, Ayşe, “Subject to Approval: Sanction and Censure in Ottoman Istanbul (1889-1923)”, The University of Chicago, Chicago, Illinois 2015.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 1309, 1311-1329, 1333-34.
- Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, haz. Bilgin Aydın - İlhami Yurdakul - İsmail Kurt, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi(İSAM), İstanbul 2006.
- Yakut, Esra, *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, KitapYayınevi, İstanbul 2005.
- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İrade Maarif (İ.MF) 8/43.

İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi, Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şeriyye Dairesi Defterleri, DFT02/1784, DFT02/1785, DFT05/5293.